

İbn el-Ekfânî'nin *İkmâl el-siyâse fî ilm el-firâse* adlı eseri

Şükran Fazlıoğlu

Özet

Bu alışmada İbn el-Ekfânî'nin (öl. 749/1348) hayatı ve eserleri kısaca tanıtıldıktan sonra, "İlm-i firâse" sahasındaki henüz neşredilmemiş *İkmâl el-siyâse fî ilm el-firâse* adlı yazma eseri incelenecek, yer yer tercümesi verilecek ve değerlendirmesi yapılacaktır.

Hayatı ve eserleri

Çalışmanın asıl hedefi "yazma tanıtımı" olduğundan, burada, İbn el-Ekfânî'nin hayatı ve eserlerine geniş yer verilmeyecek; sâdece, başka kaynaklara gitmeye ihtiyaç duymaksızın, yazar ve eserleri hakkında genel bir kanâât edinebilecek ölçüde bilgi sunulacaktır.

Tam adı şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Burhânuddîn İbrâhim b. Sâid el-Ensâri el-Sincâri el-Misrî el-Sehâvî olan ve İbn el-Ekfânî diye tanınan müellif, Musul'un batısında bulunan Sincâr şehrinde doğdu; ancak hayatının büyük bir kısmını Mısır'da geçirdi ve burada öldü. Musul'daki hayatı, Mısır'a nasıl ve ne zaman geldiği ile ilk tahsîli hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Mısır'a geldikten sonra başta İbn Seyyid el-Nas olmak üzere dönemin ileri gelen ulemasından ilim tahsil etti. Tabîb olarak yüksek tabaka nezdinde itibar kazandı ve Bîmâristân-i Mansûrî'nin idâresini üstlendi. Kendisi de, başta

meşhur tarihçi Salâhuddin el-Safedî olmak üzere pek çok öğrenci yetiştirdi. İbn el-Ekfânî 23 Şevval 749/1348 tarihinde Mısır'da vebadan vefat etti.¹

İbn el-Ekfânî'nin hayatı hakkında malûmât veren klasik kaynaklar, onu ilmî ve amelî kültürünün genişliğiyle tavsif ederler. Nitekim klasik kaynaklarda felsefe, tıp, edebiyât ve tarih gibi ilmî, madenler, âlet yapımı, köle alım satımı ve hat gibi amelî alanlarda geniş bilgisinin olduğu kaydedilir. Ancak öğrencisi el-Safedî, İbn el-Ekfânî'nin özellikle astronomi, hendese ve hesap gibi riyâzî ilimlerde otorite olduğunu, bu sahalardaki düşüncelerini son derece fasih ve mucez ibârelerle ifâde ettiğini bildirmekte ve hocasının öğretme yeteneğini övmektedir.²

İbn el-Ekfânî'nin tıp, hesap, hey'et, firâset, mantık ve tefsir gibi çeşitli alanlarda otuzun üzerinde eseri vardır. Eserlerinin bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. Ayrıca, klasik gelenekte, bir çok eser onun olmadığı halde, ilmî saygınlığından istifâde maksadıyla, ona nisbet edilmiştir.³ İbn el-Ekfânî'nin eserlerinin çoğu, genel olarak, kendisinden önceki birikimi îhâta eden, derleme ile kendi şahsî tecrübelerini içeren çalışmalardır. Özellikle *Keşf el-reyn fî emrâd el-a'yn*, *Ğunyet el-lebîb inde ğaybet el-tabîb* ve *Nihâyet el-kaşd fî sınâat el-fasd* adlı tıp sahasındaki eserleri ile *Nuhub el-şebâir fî marifet el-cevâbir* isimli değerli madenler konusundaki kitabı bu çalışmaların en tanınmışlarıdır.. Ancak müellifin ilmî kariyerinin en verimli, şöhretinin en yaygın, tesirinin de en

¹İbn el-Ekfânî'nin hayatı ve eserleri için bkz: Salâhuddin el-Safedî, *el-Vâfî bi-el-vefeyât*, II, s. 25-27 (rakam:275), Weisbaden 1974; aynı mlf, *A'yân el-nasr ve a'vân el-nasr*, Atıf Efendi, nr.1809; İbn Hacer el-Askalânî, *el-Durer el-kâmine*, III, s. 279-280 (nr.3264); el-Şevkânî, *el-Bedr el-tâli'*, II, s. 79; C. Brockelmann, *GAL*, II, 137 [s. 171]; *Suppl.* II, s. 169-170; Ahmed İsa, *Mu'cem el-etibbâ*, Beyrut1361/1942, s. 354-357; J. J. Witkam, "İbn el-Akfani (d.749/1348) and his bibliography of the sciences", *Manuscripts of the Middle East*, II, Leiden 1987, s. 37-41; aynı mlf., "İbn el-Akfânî", *EI2 Suppl.* (İngilizce), s. 381; aynı mlf., *İrşâd el-kâsîd ilâ esnâ el-mekâsîd*, Leiden 1898, giriş s. 11-170; İhsan Fazlıoğlu, "İbnü'l-Ekfânî", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXI; s. 22-24.

² el-Safedî, *el-Vâfî*, s. 25-26; *A'yân*, s.

³ İbn el-Ekfânî'nin eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. bkz: Witkam, *İrşâd*, "Giriş", s.47-108.

sürekli olduğu saha, ilimler sınıflandırması (tasnîf-i ulûm) sahası olmuştur. Bu alanda telif ettiği *İrşâd el-kâsûd ilâ esnâ el-mekâsûd* adlı eseri, aynı zamanda, küçük bir İslâm ilimler tarihi “ansiklopedisi” olarak görülebilir. Altmış ilmin incelendiği bu eser İslâm ilim geleneği hakkında çizilmiş bir “harita” niteliğindedir.

Eserin nüshaları ve incelenen nüshanın tavsîfi

İbn el-Ekfânî'nin çalışmanın konusu olan firâset ilmindeki eseri *el- İkmâl el-siyâse fî ilm el-firâse*'nin şimdiye kadar Dünya Yazma Kütüphanelerinde dört yazma nüshası tespit edilebilmiştir:

1. Süleymâniye Kütüphânesi, Ayasofya Bölümü, nr. 3782. Eser ile müellifin ismini zikreden Bağdâdlı İsmâil Paşa, Ayasofya nüshasını gördüğünü îmâ eder⁴.
2. Medîne Arif Hikmet Kütüphânesi⁵, nr. 23. Nüshayı ilk olarak J. J. Witkam zikreder⁶.
3. Paris, Bibliotheque Nationale Arab. nr. 2762. *Esâs el-riyâse fî ilm el-firâse* adıyla kayıtlı olan nüshanın tavsîfini J. J. Witkam, İbn el-Ekfânî'nin *İrşâd*'i üzerindeki çalışmasında vermiştir⁷.
4. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazîne nr. 556, 66 yaprak, 12 str⁸. Paris nüshasıyla aynı adı taşıyan bu nüsha şimdiye kadar başta J. J. Witkam olmak üzere diğer araştırmacıların dikkatini çekmemiştir.

⁴ Bağdâdlı İsmâil Paşa, *İzâh el-mekânîn fî el-zeyl alâ keşf el-zunûn an esâmî el-kutub ve el-funûn*, I, s. 117.

⁵ Bu Kütüphane Riyâd'da kurulan Merkez el-Melik el-Faysal'ın dâhilinde bulunan Kütüphanenin yazmalar bölümüne taşınmıştır.

⁶ Witkam, *İrşâd*, “Giriş”, s.72.

⁷ Witkam, *İrşâd*, “Giriş”, s. 72-74.

⁸ F. E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu*, c. III, nr. 7480 [s. 900].

Bu çalışmada incelenen Süleymâniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümü 3782 numarada kayıtlı olan nüsha 33 yapraktan (1b-33b) mürekkeptir. Kapaklı bir deri cildin sardığı 16x11 cm.lik boyutlarındaki eserin her sayfasında 17 satır bulunmaktadır. Yer yer harekeli olan metin nesih yazıyla kaleme alınmıştır. Nüshanın zahriyesinde eserin ve müellifin “tam ismi”, Sultân I. Mahmûd’un vakıf mührü ile Haremeyn Vakıflar müfettişi Ahmed Şeyh-zâde’nin vakıf kaydı ve mührü yer alır. Nüşhada ayrıca eserin bitiminden hemen sonra yaprak 34a’da İmâm-i A`zam Ebû Hanîfe’nin “soy çizelgesi” verilmiştir. Nüshanın istinsah kaydı mevcut değildir.

Eserin bölümlenmesi

Eser, dibâce, bir mukaddime, onsekiz fasıl ve bir hâtimedden müteşekkildir. İbn el-Ekfânî dibâce’de (yaprak 1b-2a), besmele, hamdele ve salveleden sonra insanın taban medeni olduğunu vurgular ve insanın niçin firâset ilmine ihtiyaç duyduğunu açıklar. Mukaddime’de (yaprak 2a-8b) firâset ilminin küllî özelliklerini inceleyen müellif, fasıllarda “baş’tan ayak’a” kadar bütün organların vasıflarını tek tek ele alır. Buna göre; 1. Fasıl: Baş (yaprak 8b-9a); 2. Fasıl: Saçlar (yaprak 9a-10a); 3. Fasıl: Kaşlar (yaprak 10a-11a); 4. Fasıl: Gözler (yaprak 11a-14b); 5. Fasıl: Alın (yaprak 14b-15a); 6. Fasıl: Kulaklar (yaprak 15a-15b); 7. Fasıl: Burun (yaprak 15b-17a); 8. Fasıl: Ağız, dudak ve dişler (yaprak 17a-18a); 9. Fasıl: Sakal (yaprak 18a-18b); 10. Fasıl: Yüz (yaprak 18b-20a); 11. Fasıl: Boyun (yaprak 20a-20b); 12. Fasıl: Omuzlar (yaprak 20b-21b); 13. Fasıl: Sırt (yaprak 21b-22a); 14. Fasıl: Pazu, dirsek ve ön kollar (yaprak 22a-23a); 15. Fasıl: Avuç, parmak ve tırnaklar (yaprak 23a-24a); 16. Fasıl: Göğüs, meme ve karın (yaprak 24a-25a); 17. Fasıl: Baldır, kıç ve kalça (yaprak 25a-26a); 18. Fasıl: Üreme organları (yaprak 26a-27a); 19. Fasıl: Ses, kahkaha ve gülme (yaprak 27a-27b). İbn el-Ekfânî, hâtimeyi de

milletlerin (yaprak 28a-28b) ve hayvanların (yaprak 28b-32b) ahlâkî özelliklerine tahsîs eder.

Eserin muhtevası (kısa çevirilerle beraber):

Müellif dibâce'de insanın “medenî” tab‘ına vurgu yapar;

[1-2] ... فلما كان الإنسان مدنيا بالطبع -أي يحتاج في سائر أحواله إلى معاونة كثيرة من أبناء نوعه لكثرة مهماته — ، وذلك إنما يتم بالتقدم الاجتماعي على المصالح سواء كان في بناء أو [؟] أو غير ذلك. فهو مضطرّ إلى مخالطة أشخاص كثيرة من البشر ينتفع بهم بقدر حاجته وينفعهم بقدر طاقته.

“İnsan tab‘an medenidir [el-insân medeniyyun bi’t-tab‘]; yani insan, yapması gereken işlerin çokluğundan bir çok durumda kendi nevinden kişilerle yardımlaşmaya ihtiyaç duyar. Bu da ancak, işler (zarûretler) [mesâlih] hususunda toplumsal yardımlaşmayla [bi’t-temeddun el-ictimâî] mümkün olur. <Zîra> kişi, insanlarla karışarak ihtiyâcı oranında onlardan faydalanma ve gücü oranında onlara faydalı olmaya mecburdur.”

Ardından bu tab‘la ilişkilendirerek firâset ilmini açıklar;

æÇáÁáÓÇá äãøÇ ÃíîÖ Ááíá ää äíÇíÉ ÇáÚŞá ŞÇİÑ Úáí ÁÚáÇÑ áíÇÓá ÚíÑ áÇ ÊŞÊÖíá ØÈÚá Èá ÈÇáÊØÈÚ æÁííÇÁ äÓÇæÆ Íí ÍíáÈá ÈÇáÊÖáÚ ° ííÚÊ ÇáíÇíÉ Ááí äÓÈÇÑ ÚÈøÑ Èá [ç] ÇáÁÖíÇÖ ÇáÖÑíÑ [ç] í ØáÚ Èá ÇááÓÈÈÖÑ Úáí ÇáÁÍæÇá ÇáábÊææÉ Úáá Íí áÇÍí ÇááÚÑ í Ííßæá Úáí ÈÖíÑÉ ää ÁáÑ ää ÖÍÈá ää ÑíŞ æÒæí æääáæß æÚíÑ Ğáß. æáĜÇ ÇááÓÈÇÑ äæ ÇááÚÈøÑ Úáá ÈÚáá ÇáíÑÇÓÉ í æææ ÇáÇÓÈÍáÇá ÈÇáÍáŞ ÇáÚÇáÑ Úáí ÇáÍáŞ ÇáÈÇÖä.

“İnsan, aklın hidâyetinden kendisine feyz edilenle tab‘ının gerektirdiğinin dışında iyilikler [mehâsin] göstermeye, hatta yapmacık bir tab‘a bürünmeye [et-teţabbu‘] ve yapmacılıkla [bi’t-tesannu‘] hilesindeki kötülükleri gizlemeye kâdirdir. Bu durum, kötü kişileri tespit eden bir sondayı [misbâr] gerektirir; <öyleki> çıplak gözle görülemeyen haller üzerinde düşünen kişi yalnızca

onunla görebilir. Bu sâyede insan, arkadaş, eş, köle gibi etrafında bulunan kişilerin durumlarını bilebilir. İşte *ilm-i firâse diye ta'bir edilen bu "sonda", zâhiri ahlâk [el-hulk el-zâhir] vâsıtasıyla bâtını ahlâk'a [el-hulk el-bâtın] istidlâl etme işidir."*

Bu gerekçeyle müellif, bu sahada, "muhtasar" bir eser kalem aldığını, eserine bu ilmin muteber olan kısmını derc ettiğini, eseri de bir mukaddime ve fasillara göre düzenlediğini belirtir.

Mukaddime'de İbn el-Ekfânî, eserinin nazari altyapısını oluşturur; bu ilmin ahvâlini, dallanıp budaklanan usûlunu ve buna yakın öteki ilimleri inceler. Öncelikle, firâseti ikinci bir defa şöyle tanımlar;

[2] /.../ فكانت الفراسة عبارة عن اختلاس معرفة الأخلاق بهذا العلم ؛ وتقدير هذا العلم أن أخلاق النفس تابعة لمزاج البدن ، كما بيته الحكماء ، ولما نرى من تغير الهيآت البدنية عند الحوادث النفسانية كهينة الغضب أو الخائف مثلا أو غيرهما .

"Firâset, bu ilimle ahlâkın bilgisini "sinsice" elde etmekten ibârettir. Bu ilmin zemini, hukemânın da açıkladığı gibi, nefsin ahlâkının beden mizacına ve bedenî heyetin nefsî hadiseler sonucunda, kızan, korkan vb. kimselerin heyetlerinde olduğu gibi, müşâhede ettiğimiz değişikliğe bağlıdır."

İbn el-Ekfânî, âyet ve hadislerle ilm-i firâsenin meşrûiyetini temin ettikten sonra, usûlüne geçmekte ve bu ilmin, usulünü ilm-i tabî'î'den, furû'unu ise tecrübeden aldığını belirtmektedir. İnsanların bâtını ahlâkını bilmeyi, mu'tedil olan ya da olmayan mizaclardan her birisinin âlametlerini bilmeye; her mizacın bilgisini de organlarının hey'et, biçim ve durumlarının zorunlu kıldığı şeyleri bilmeye bağlar [2b]. Bu noktadan hareketle ahlâkı (huyları) tasnife tabi tutan müellif hangi tür ahlâk üzerinde istidlâl edilebileceğini ele alır;

[2ب-3أ] واعلم أن الأخلاق منها طبيعية صادرة عن الجبلية الأصلية ، وهي التي يمكن أن يستدلّ عليها وبها ؛ ومنها غير طبيعيّة بل حادثة عن رياضة العقل أو تأديب الشرع ، وهذه لا يمكن الاستدلال عليها ولا بها ، لأنها مستندة إلى أمر خارج عن المزاج وأحواله. وإنما القسم الأول هو الذي الكلام فيه.

“Bil ki ahlâk <ya> aslî cibilliyet'ten [yaradılıştan, fıtrattan] sâdır olan tabî'î ahlâktır, ki onun üzerinde ve onunla istidlâl mümkündür, <ya da> aklî riyâzet ve şerî' te'dîbden oluşan gayr-i tabî'î ahlâktır, ki onun üzerine ve onunla istidlâl mümkün değildir. Çünkü gayr-i tabî'î ahlâk, mizâc ile hallerinin dışındaki bir duruma dayanır. Bunlardan üzerinde konuşulması gereken sadece birinci kısımdır.”

Müellif akabinde bu kâideyi destekler örnekler getirmektedir. Örnek olarak, insânın kızmadan önceki hey'eti ile kızgınlık anındaki hey'eti veya korkmadan önceki şekli ile korku anındaki şekli arasında önemli ve gözle görülür farklar mevcuttur. Bu tespitten hareketle şöyle bir istidlâl yapılabilir: Aslî siması, kızgın kişinin simasına benzeyen kişi huysuz (asabi) olur. İbn el-Ekfânî'ye göre, sesin durumu da sîmâ'nın hey'eti hakkında söylenenlere benzer. Örnek olarak, ses de kızgınlık ve korku gibi hallerde farklı tonlara bürünür. Daha sonra kadın ve erkek mizâcına, oradan da ahlâkları arasındaki farklılara geçen müellif, özetle, erkek mizâcının kadına oranla daha mükemmel ve daha olgun olduğu üzerinde durur (3b-4a).

İbn el-Ekfânî'ye göre nasıl ki her kişinin kendisine mahsûs bir mizâcı vardır, aynı şekilde her milletin kendisine mahsus “özel” bir mizacı bulunur. Nitekim;

[4] واعلم أن لكل طائفة من الطوائف مزاجاً خاصاً يقتضي أخلاقاً بعينها ، تكثر وجودها في تلك الطائفة سواء كانت من سكان المدن كالهند والصين والفرس والروم ، ومن سكان البراري كالترك والعرب والأكراد.

“Bil ki her tâifenin, ona uygun bir ahlâkı icap ettiren kendisine has bir mizâcı vardır. Bu durum, ister Hind, Çin, Fars ve Rum gibi medenî bir topluluk isterse Türk, Arap ve Kürt gibi barbar bir topluluk olsun değişmez.”

İbn el-Efkânî, daha sonra, hayvanlardaki mizâcı ele alır ve hayvanların hareketlerinin kendi fitrî mizaçlarına bağlı olarak ortaya çıktığı sonucuna varır. Çünkü hayvanları “güzel” veya “kötü” şeyi yapmaya yönlendiren bir akılları yoktur [4a-4b].

İlm-i firâse çerçevesinde elde edilen bilginin değeri nedir? İbn el-Ekfânî bu soruya “delâlet” anlayışı çerçevesinde bir örnekle cevap verir;

[4ب-5] وإذا علمنا حصول خلق في الباطن أمكننا أن نستدلّ محصوله على خلق آخر في الباطن أيضاً لصدور ذينك الخلقين عن مزاج واحد . إذا علمنا في الإنسان سرعة الغضب قضينا عليه بأنه لا يكون تام الفكرة ، لأن سرعة الغضب تدلّ على سخونة مزاج الدماغ ، وذلك مانع من تمام الفكرة. ويجب أن تعلم أنّ هذه الدلائل ظنيّة لا قطعيّة .

“Aynı mizaçtan sâdır olduğundan bâtın’da bir huyun husûle gelişini bildiğimizde mahsûluyla batındaki başka bir huya istidlâl edebiliriz. <Örnek olarak>, insandaki âni kızma’yı bildiğimizde onun olgun düşünceli olmadığına hükmederiz. Çünkü âni kızma dimağdaki mizâcın sıcaklığına delalet eder; bu da düşüncenin olgun olmasına engeldir. <Ancak> *bütûn bu delâletlerin “kat’i” olmayıp “ẓannî” olduğunu bilmelisin.*”

Delâletleri zanna dayanan böyle bir ilimle iştiğal eden bir insanın sahip olması gereken “hâs” özellikleri İbn el-Ekfânî şöyle sıralar;

ويجب أن يكون المعتني بهذا العلم ذكي الحواس قادراً على استنبات صور المحسوسات ومثلها ليتمكنه المقابلة بين المتشابهات وتمييز المشتركات منها والمختصة ؛ ويجب عليه أيضاً التمييز بين المتعارضات من الأدلة وترجيحاتها إما بكثرة الأدلة من جانب وقتها من جانب وإما بالمحلّ ، وذلك أنه إذا دلنا عظم الرأس وحمرة العين على الشجاعة دلنا ضيق الصدر وضعف الكتفين على الجبن ، قضينا به لأن الصدر أخص ما لدلالة على الشجاعة لاشتماله على القلب الذي هو مبدأ وهيئة.

“Bu ilimle uğraşan kişi, müteşâbihler arasında karşılaştırma, ortak veya özel durumlar arasında ayırım yapabilmek için mahsûsâtın suretlerinin ya da benzerlerinin asıllarını bulmaya kâdir ve güçlü duyulara sahip olması gerekir. Aynı şekilde bu kişinin, ya delillerin çokluğu ve azlığı yahut illetiyle karşı deliller arasında ayırım ya da tercih yapması gerekir. <Örnek olarak> başın büyüklüğü ve gözün kızarıklığı cesarete delâlet ediyorsa göğsün darlığı ve omuzların zayıflığı da korkaklığa delâlet eder. Bu yargıya vardık, çünkü göğüs mebd’e ve hey’et olan kalbi de içine aldığından cesarete delâlet etmesi için daha özel bir şeydir.”

Soğuk, sıcak, kuru ve nemli mizâcların özelliklerini [5a-5b] ele alan İbn el-Ekfânî, akabinde ilm-i firâset’e benzeyen, ona yakın duran bazı ilimler üzerinde durur [6a]. Ona göre bu ilimler yedi tanedir: 1. *el-Nazar fî el-şâmât ve el-hayalân*: İnsandaki ben v.b. şeylere bakıp onun iç dünyasını keşfeder. Bu “keşf” kıyâsî değil tecrübîdir [6a-6b]; 2. *el-Nazar fî el-âsâr*: Kişinin el, yüz ve ayak hatlarına bakıp huyunu ve şahsiyetini anlamaya çalışır [6b]; 3. *el-Nazar fî ektâf el-ganem*: Koyunun kürek kemiğine bakılıp savaş, barış, kıtlık ve bolluk

konusunda sonuç çıkarılır [6b-7a]. İbn el-Ekfânî'ye göre Türklerin çoğu melikler arasında vukû bulan savaş, barış vb. konulara bu kemiklerin şekilleriyle istidlâl ederler. 4. *el-Nazar fî el-mekâdîr esâbi' el-yed ve el-sâud*: Parmak ve kolun dirseğe kadar olan bölümün miktarına bakılır [7a-7b]; 5. *el-Nazar fî el-kezyâfe*: İnsanların organlarına ve bunlar arasındaki oranlara bakıp karakterlerini tesbit eder. Mesela iki kişi arasındaki benzerliğe bakıp aralarında nesep bağı olup olmadığı belirlenebilir [7b-8a]; 6. *el-Nazar fî enbât el-miyâh*: Toprağın nemine, üzerindeki bitki örtüsü ve hayvan türlerine bakarak yeraltı sularını tesbit eder [8a-8b]; 7. *el-İstidlâl bi-el-âsâr el-ulviyye*: Astroloji [8b].

Mukaddime'nin sonunda İbn el-Ekfânî eserini telif ederken faydalandığı ilm-i firâset sahasındaki bilgilerin isimlerini şu şekilde verir: Aristoteles, Polemon, Hipokrat, Muhammed b. Zekeriya el-Razi, İmam Fahrüddin b el-Hatib el-Râzî, İmam Şâfiî, Şeyh Muhyiddin el-Arabî.[8b].

İlm-i firâset'in küllî özelliklerini mukaddime'de bu şekilde inceleyen İbn el-Ekfânî, daha sonra, fasıllarda “baş”tan başlayarak bütün organların delâletlerini faydalandığı bilginlere ve kendi şahsî kanaatlerine dayanarak kaydeder. Birinci fasılda başı incelemesinin sebebini şu şekilde verir: Baş, kendisine âit fonksiyonunun yanında bütün diğer duyuların da toplayıcısıdır. Müellifin bu fasıllardaki üslubunu göstermek için “Saçlar Faslı”ndan bir örnek yeterli olacaktır:

æŞÇá ÇáÅãÇã ÎÎÑ Çáİíä <ÇáÑÇÒí>: Åä BËÑÉ ÇáÔÚÑ Úái ÇáBÊÍä
æÇáÑŞÈÉ Êİá Úái ÓæÁ Çáİää æÇáİæİ. æŞÇá ÄÍääæä æ<ÄÈæ ÈBÑ
ĞBÑíÇ> ÇáÑÇÒí : ÇáÔÚÑ ÇáÄÍäÑ ÇáÈÇÑí Çááæä İÇá Úái ÓæÁ ÇáÍÁŞ
æÑİÇÁÉ ÇáØÈÚ.

İmâm Fahrüddin <el-Râzî> der ki: “Omuzlarda ve boyundaki çok kıl kötü anlayış ve cömertliğe delâlet eder”. Polemon ve <Ebû Bekir Zekeriyya> el-Râzî der ki: “Parlak kırmızı renkli saç ise kötü huy ve taba‘ delâlet eder.” Bütün diğer fasıllar bu minval üzere gider [8b-27b]. Bütün organların delâletlerini sıralayan İbn el-Ekfânî, bu durumların erkeklerin organlarıyla ilgili olarak incelendiğini, kadınlara ilişkin durumların ise “İlm-i bâh”la ilgili kitaplarda mevcut olduğunu; ancak zaman elverirse bu hususta da müstakil bir eser kaleme almayı düşündüğünü belirtir [27b].

Hâtîme’de İbn el-Ekfânî, yedi büyük millet dediği Çin, Hind, Fars, Rûm, Türk, Arap ve Kürtlerin ahlakını tavsîf eder. Buna göre;

[28-28ب] الخاتمة في ذكر ما أحرناه من أخلاق الأمم والحيوانات. والأمم الكبار من الطوائف سبع: الصين والهند والفرس والروم والترك والعرب والأكراد. فأما الصين: فالمشهور من أخلاق أهلها: الفطنة وجودة الحفظ وإتقان أعمال اليد والمكر والكذب والشح والجفاء وغلط الطبع وشدة الحرص وحب المودعة والتكبر على الطوائف. وأما الهند: فالمشهور من أخلاق أهلها: غلبة الجهل والغدر والكذب وسوء الأخلاق والشجاعة، يسهل عليهم هلاك أنفسهم بأيديهم، ويندر فيهم الحكمة. وأما الفرس: فالمشهور من أخلاقهم: حسن السياسة وجودة الرأي وحب [؟]/ والرياسة والطرب وقوة الأبدان والأنفس والشح والهمم [؟] ومحبة الأحداث والاحتقار عن سواهم. وأما الروم: فالمشهور من أخلاقهم: ثبات الرأي والصفاء والوفاء والصلف والحيز وحب جمع المال والشح والغفلة وقلة الغيرة والتعمق في الأفكار وإلى حكمتهم المشخص [؟]. وأما الترك: فالمشهور من أخلاقهم: الشجاعة والبخيل [؟] والصبر وثبات العزائم والعذر وقلة الغيرة وقلة المبالاة بالأمور العادية وتفويض تدبير المنزل إلى النساء والخضوع عند الحاجة والترفع عند القدرة. وأما العرب: فالمشهور عن أخلاقهم: الطيش

والغفلة والشجاعة والكرم والوفاء والصبر وضعف الرأي واضطرابه وغلط الطبع وحب الفتك وإراقة الدم وسرعة الفهم والحفظ. وأما الأكراد : فالمشهور من أخلاقهم : الغدر والفساد واضطراب العقول والصبر على البلاء والشجاعة والكرم والوفاء وشدة الأنفة من العار والإقدام على المكاره والخيانة ؛ ومنهم عبد وحفاة [؟]. وهذه الأخلاق المنسوبة إلى هذه الطوائف إنما هو بحسب الأغلب ولكن في كل طائفة الخير والشر وفيها العاقل والجاهل والكريم والبخيل والشجاع والجبان والعاقل والعاقل والجائر والعفيف والدني النفس والمعجب والمتواضع.

“Çin’e gelince; insanı, kıvrak zekası, güçlü hâfızası, el işlerindeki mehâreti, hilekarlığı, yalancılığı, pintiliği ve abes işlerdeki ustalığı; kabalığı, açgözlülüğü, mevdûâtı sevmesi ve diğer milletlere karşı büyüklük taslamasıyla ünlüdür. Hind’e gelince; insanı, ileri seviyede cehâlet, hile, yalan, kötü ahlak ve cesâretiyle meşhurdur. Kendilerini kolayca kendi elleriyle helak edebilirler. Onlarda hikmet nâdirdir. Farslar’a gelince; onlar iyi siyâset, isâbetli görüş, baş olma sevdâsı, eğlence, beden ve nefis kuvveti, pintilik, heveskârlık ve kendi dışındakileri küçük görmeyle meşhurdurlar. Rumlar’a gelince; sebâtkârlık, içtenlik, sadakat [vefa], kendini beğenme, sâhip olma, mal toplama sevgisi, pintilik, gaflet, kıskanmama, düşüncede ve amelî hikmette derinleşmeyle meşhurdurlar. Türkler’e gelince; şecâat, tamahkarlık, sabır, kararında sebât, ihanet, kıskanç olmama, basit konuları önemsememe, ev işlerinde sorumluluğu kadınlara devretme, ihtiyaç anında boyun eğme ve güç anında büyüklemeyle meşhurdurlar. Araplar’a gelince; tutarsızlık, gaflet, şecâat, cömertlik, vefâ, sabır, tutarsız ve düzensiz düşünce, kabalık, öldürme ve kan akıtmayı sevme, süratli kavrama ve ezberle meşhurdurlar. Kürtler’e gelince; ihânet, fesât, akıl karışıklığı, belaya sabır gösterme, şecâat, cömertlik, vefâ, kusurlarında [ayıplarında] inatçılık, hiyânet ve kötü şeylere yönelmeyle meşhurdurlar. Köleler ve yalınayaklılar [ameleler] onlardan olur. Milletlere nisbet edilen bu ahlaklar çoğunluğa göredir. Her millette iyi ile kötü, akıllı ile

cahil, cömert ile cimri, cesur ile korkak, âdil ile zâlim, iffetli ile alçak, kendini beğenmiş ile mütevâzi bulunur.”

Daha sonra Aristoteles, Câhiz ve İbn Eşas'ın görüşlerine dayanarak hayvanların ahlâkını inceleyen İbn el-Ekfânî, hayvanlara yüce gönüllü (âlî el-himmet), yardımsever (naşîr), hileden âciz, tamahkar (harîs), evinin işlerinde itinalı gibi sıfatlar yükler. Müellif burada aslandan fareye, deveden köstebeğe yüz tane hayvanın ahlakını sıralar.

[32ب-33أ] واعلم أن المراد من ذكر هذه الحيوانات وأخلاقها أن يكون عند المتوسم كالأنموذج يقيس عليها في الأخلاق <و> ما يشابهها في الخلقة بعد اعتبار أحوال المقيس عليه في أخلاقه وخلقه وتأمله. مثلاً : إن الشعر الخشن والشاخص والجلد الغليظ واللحم الصلب وسرعة الحركة وعلو الصوت التي هي من توابع الحرارة إنما يوجد للحيوان النفور الشرير. وإن الشعر اللين والجلد الدقيق واللحم الرخص والصوت الدقيق التي هي من توابع البرودة إنما توجد للحيوان المتألف. / مثال ذلك : وجدنا إنسانا عظيم الرأس والعنق والصدر والذراع ، يناسبها ... / فعلمنا أنه شديد المشابهة للأسد، ... معتدل العين والجمهة والأذن ، متسع الفم ففضينا عليه أن يكون شجاعاً كريماً وقوراً حنياً رفيع الهممة جبّاراً مخاضاً غضوباً بعد حلم ، صبوراً جرياً متصفاً بهذه الأخلاق التي للأسد المشاركة المزاجية بين هذا الشخص والأسد حتى اقتضت مشابهة الهيآت فنتبعها الأخلاق.

“Bil ki, bu hayvanlar ile ahlaklarının zikrinden murâd, gözlem yapanlar için ahlâkta ve yaradılıştâ kendisine benzeyen şeyler üzerine, ahlâkında, hilkatinde ve düşüncesinde mukâyese edilen durumları dikkate aldıktan sonra kıyâs edebileceği bir örnek olmasıdır. Örnek olarak, harâretin tâbilerinden olan sert ve düz kıl, kalın deri, sert et, hızlı hareket ve yüksek ses, ürkek ve şerîr hayvanda bulunur. Soğukluğun tâbilerinden olan yumuşak kıl, ince deri, yumuşak et ve ince ses, mütecânis [uyumlu] hayvanlarda bulunur. /.../.

Buna örnek; büyük baş, boyun, göğüs ve kollu, buna münâsib mutedil göz, alın ve kulaklı, yaygın ağızlı [vb.]... bir insan gördüğümüzde onun aslana çok benzediğini bilir ve bu kişinin, aslanla arasındaki mizâcî benzerliğe binâen, cesur, cömert, vakur, merhametli, alicenap, cebbâr, boyun eğdiren, yumuşaklıktan sonra kızgın, sabırlı gibi bu ahlaklarıyla nitelendiği hükmüne varırız. Öyleki, mizâctaki bu benzerlik heyetteki benzerliği gerektirir; bunu da ahlak izler.”

Müellif eserini tabiâtlarındaki erdemsizlikleri gizlemeyi başaran “zekî” kimselerin ânî rahatsız edici bir durum karşısında aslî tabiâtlarına döndüklerini ya da sarhoşluk ve benzeri bir durumda “kazanılmış edebin” yok olup gittiğini vurgulayarak nihâyetlendirir: “Kulli şeyin yerce‘u ilâ aslihi”.

Eserin değerlendirilmesi

Sözlükte “ferese” kelimesi “firâset” masdarında “bir şeyin bâtını keskin bir zan-ile idrâk etmek”; “feruse” kelimesi “ferâset” masdarında “herhangi bir işte görüş ve bilgi sahibi olmak” manasına gelir. “O, bu işte fâris’tir” dendiğinde “O, bu işi hem bilen (âlim) ve hem de idrâk edendir (basîr)” kastedilir⁹. Bir terim olarak “firâset” ise, bir kişinin dışgörünüşüne [zâhir] bakarak, içgörünüşünü [bâtın] “zan” yoluyla bilmek manasına gelir. Daha geniş anlamıyla, ilme konu olan firâset, yani ilm-i firâset, tabiû [hikemî] kaynaklı ise “bir kimsenin dışgörünüşüne bakarak ahlâkı hakkında tahminde bulunma” şeklinde anlaşılır; doğrudan konumuzla alakalı olmayan ve belli bir cehd ü gayret sayesinde ulaşılan “riyâzî” ve vehbî olan “ilâhî” firâset de, yöntemleri farklı olmakla beraber, hemen hemen aynı içeriğe sahiptir. İlm-i firâset [physiognomy, cardiognosy], tabiû cihetiyle, insânın “fizik” yapısını (baştan ayağa bütün organlarını) tarassud ederek mizâcını, huylarını, karakterini, en geniş anlamıyla ahlâkını “tahmîn” seviyesinde tayin ve tespit

⁹ *Mu‘cem el-vasîf*, “frs” maddesi.

etmektedir. Bu çerçevede, tarih boyunca, idârî ve resmî seviyede “insan teşhîsi” açısından kullanılmış; bu gün bile yöntemi ile muhtevasında vukû bulan bazı ufak tefek değişikliklerle kullanılmaya devam edilmektedir¹⁰.

Felsefi ilimlerdeki bilgisi yanında, tıp sahasındaki birikimi de dikkate alınınca, İbn el-Ekfânî'nin, eserlerinin genel özelliğine uygun olarak, bu “muhtasar ve müfid” çalışması, İslâm Medeniyeti'ndeki ilm-i firâset geleneği açısından önemlidir. Bu çerçevede, onun eseri, arkaplanı itibariyle, kendisinden önceki birikimi de ihtiva ediyor denebilir. Nitekim, Aristoteles'e nisbet edilen ve Yuhannâ b. Bıtrîk tarafından Arapça'ya aktarılan *Kitâb el-siyâse fî tedbîr el-riyâse* [*Sirr el-esrâr*]¹¹; Ebû Bekir Zekeriyâ el-Râzî'nin *Kitâb el-mansûr*'unun ikinci makalesi; İmâm Şâfi'ye âit kabul edilen bu sahadaki bir eser; Fahrüddîn el-Râzî'nin *Kitâb el-Firâse*'si¹² ile Polemon, Hipocrates ve İbn el-Arabî'nin konuyla ilgili görüşleri İbn el-Ekfânî'nin kanâatlerini dayandırdığı ana kaynaklardır.

İbn el-Ekfânî muhalled eseri *İrşâd el-kâsid ilâ esnâ el-mekâsid*'de ilm-i firâse'yi şu şekilde temellendirir: Fizik bilimi [ilm-i tabi'î] ? bileşik cisim [el-cism el-murekkeb] ? mizâc sâhibi? nefis sâhibi [bi-zî-nefs] ? idrâk sâhibi [lehu mudrike] ? akıl sâhibi [ta'kil] ? zâhirî ahvâli bâtınî ahvâline delâlet eder = ilm-i firâse¹³. Bu çerçevede ilm-i firâse, insânın heyeti, mizâcı ve mizâcına tâbi olan diğer hususları tayin ve tespit eden ilimdir. Hâsılı, zâhirî görünüşten

¹⁰ Firâset için bkz. “Firâset”, *Türkiye Diyânet Vakefi İslâm Ansiklopedisi*, c. XIII, İstanbul 1996, s. 116-117.

¹¹ Nşr. Abdurrahman Bedevî, *el-Usûl el-Yûmâniyye li-naẓarât el-siyâsiyye fî el-İslâm* içerisinde, Kahire 1954, s. 65-174.

¹² Klasik kaynakların şehâdeti [İbn el-Ekfânî, Taşköprülü-zâde, Kâtip Çelebi] İmâm Fahrüddîn Râzî'nin eserinin kendisinden sonra ilm-i firâse sahasında başvuru eseri haline geldiğini göstermektedir. Nitekim, Şeyh el-Rebvet (öl. 727/1327), bu sahanın en önemli isimlerinden birisi olarak Fahrüddîn Râzî'yi zikreder [*Kitâb el-firâse li-ecli el-siyâse*, Esad Efendi nr. 2481, yaprak 2a]. Râzî'nin eseri için bkz. *Kitâb el-firâse*, nşr. Yûsuf Murâd, Paris 1939.

¹³ İbn el-Ekfânî, *İrşâd el-kâsid ilâ esnâ el-mekâsid*, nşr. Mahmûd Fâhûrî, vdğ., Beyrut 1998, s.62.

bâtınî görünüş üzerine akıl yürütmektir [el-istidlâl bi-el-hulk el-zâhir alâ el-hulk el-bâtın]. Ancak ilm-i firâse ve onunla ilgili diğer ilimler iktisâbî (dolayısıyla kıyâsî-burhânî) değil tahmînî ve hadsîdirler¹⁴.

Osmanlı-Türk Medeniyeti'nde ilm-i firâse, aşağıda dikkat çektiğimiz noktalar muvâcehesinde göz önünde bulundurulmuş ve ihtimam gösterilmiş bir disiplindir. Taşköprülü-zâde, hikmet-i tabî'yye'nin bir şubesi olarak tecrübeye dayalı firâset ile nefsi tezkiye ve kalbi tasfiyeye dayalı şer'î firâseti birbirinden ayırır. Bu çerçevede, insan bi't-tab' medenî olduğundan zararlı ile yararlıyı birbirinden ayıracak kıstaslara ihtiyaç duyacaktır. İşte beşerî seviyede, eş, dost ve köle edinmek gibi "insan teşhisi" gerektiren durumlarda, yararlı ve zararlıyı tespit için, ilm-i firâse yakînî bir bilgi vermese de "karîne" sağlaması bakımından önem arzeder¹⁵. Bu çerçevede, Osmanlı döneminde Aristoteles'in sözde-eseri *Kitâb el-siyâse fî tedbîr el-riyâse* [*Sirr el-esrâr*] Türkçe'ye tercüme edilmiş¹⁶; İmâm Fahrüddîn Râzî ile İbn el-Arabî'nin çalışmaları örneğinde görüldüğü üzere, daha önce bu sahada telif edilen eserler de kullanılmıştır. Bu sahada dikkati çeken önemli bir eser de Şeyh el-Rebvet diye tanınan Şemsüddîn Muhammed b. İbrâhim b. Ebî Tâlib el-Dımeşkî'nin (öl. 727/1327)¹⁷, *el-Siyâse fî ilm el-firâse* [ya da *Kitâb el-firâse li-ecli el-siyâse*] adlı çalışmasıdır¹⁸. Bu çalışma Mustafa b. Şa'bân el-Surûrî (öl. 962) tarafından Türkçe'ye de tercüme edilmiştir¹⁹.

İlm-i firâset eserlerinin muhtevaları dikkatle incelendiğinde, bu eserlerin "ahlâk kitapları" olarak incelenebileceğini gösterir. Özellikle, İbn el-

¹⁴ İbn el-Ekfânî, *a.g.e.*, s. 64.

¹⁵ Taşköprülü-zâde, *Miftâh el-saâde ve mishâb el-siyâde*, Beyrut 1985, c. I, s. 309-311.

¹⁶ Örnek olarak bkz. *Keşf el-estâr ve sirr el-esrâr*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY, nr. 1687.

¹⁷ Müellif için bkz. Ömer Rızâ Kehhâle, *Mucem el-muellifîn*, c. X, s. 94-95.

¹⁸ Eser için bkz. bkz. Kâtip Çelebi, *Keşf el-zunûn an esâmî el-kutub ve el-funûn*, II, s. 1011; Bazı nüshaları için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü, nr. 1847, 57 yaprak; Bağdâdî Vehbî Bölümü, nr. 763, 62 yaprak; *Köprüllü Kütüphanesi Kataloğu*, Hrz. Ramazan Şeşen vdğ., c. II, s. 312, nr. 1601/13; C. Brockelmann, II, 130, SII, s. 161.

¹⁹ Bkz. Şehîd Ali Paşa, nr. 1836, 30 yaprak; sonunda konuyu "nazım"la anlatan uzun bir şiir mevcuttur.

Ekfânî'nin aralarında kesin bir ayırım yaptığı, aslî cibilliyet'ten [yaradılıştan, fıtrattan] sâdır olan “tabî'î ahlâk” ile aklî riyâzet ve şerî' te'dîbden oluşan “gayr-i tabî'î ahlâk” arasındaki ilişkiler; tabî'î ahlâkın mizâc'a dayanmasından ötürü istidlâlîn konusu olması, hatta giderek ilm-i tabî'î'nin bir alt-dalı hâline gelmesi; gayr-i tabî'î ahlâkın mizâc'a dayanmadığından istidlâle konu olmaması gibi düşünceler üzerinde durulması gereken düşüncelerdir. Bu çerçevede ahlâk'ın insanın mizâcına ne kadar bağlı olduğu, “te'dîb” ve “terbiye” ile “fıtrattan” sâdır olan “zorunlu” durumun/ların ilişkilerinin neler olabileceği soruları sorulabilir. İlm-i firâse eserleri, satır aralarında, siyâset ve toplum konularında da değişik bilgileri muhtevindir. En azından bu sahalarda genel kabul gören ve ilm-i firâse'nin zeminine yerleştirilen düşüncelerin neler olduğunu gösterirler.

İlm-i firâse eserleri değişik fizyonomik özelliklere sahip insanlar ile bu özelliklere binâen bu insanların “huyları” arasında kurduğu “nedensel ilişkileri”, milletlere de teşmil eder. Bu tür bir ilişkinin şumuliyetinin milletler seviyesinde “çoğunluğa” göre inşâ edildiği söylene de, neticede bu eserler, imajbilimi açısından, İslâm Medeniyeti'ni oluşturan muhtelif etnik toplulukların (tâife), ahlâk çerçevesinde nasıl resmedildiğine dair önemli bilgiler içerir. Dolayısıyla ilm-i firâse eserleri, imajbilim açısından vazgeçilmez eserler olarak görünmektedir.

İlm-i firâse kitapları, gerek “ferdî” gerek “cemâî” seviyede insan davranışları ile mizâc arasında kurduğu nedensel ilişkilerle, klasik davranış psikolojisi hakkında çalışanlar için de zengin malzemelere sahiptir. Öte yandan, bu tavır yalnızca insanlarla sınırlı olmayıp hayvanlar âlemine de teşmil edilir. Böylece, hayvanların zâhiri özellikleri ile davranış tipleri arasında, bu tavır “insanbiçimci” bir yaklaşım arzetse de, nedensel (tabî'î) bağlantılar kurulur. Neticede, klasik dönemde hayvan davranış psikolojisi açısından da ilginç

malumatlar verilir. Bu eserlerin yukarıda sıraladığımız özellikleri hâricinde içerdiği folklorik ve tarihî bilgiler ayrıca dikkat edilmesi gereken hususlardır. Son olarak İbn el-Ekfânî'nin bu çalışmada tanıtılan eserinin Ayasofya nüshası, muhtemelen müstensihthen kaynakalanan dil zorluklarıyla maluldir. Bu açıdan, daha sağlıklı bir çalışma için, en azından Topkapı Müzesi, Hazîne nüshası da dikkate alınmalıdır.